

**Gebrek aan zelfrespect, orde en zingeving.
Polarisatie als antwoord.**

In onze meritocratiserende, democratiserende samenleving met een ‘feminiserende’ economie hebben vooral laagopgeleide mannen veel te verliezen. Zij kunnen niet meer teruggrijpen op hun oude identiteit van traditionele mannelijkheid en spierkracht. Dat maakt het begrijpelijk waarom vooral zij de electorale aanhang van polariserende partijen vormen. Het alternatief: een samenleving waarin ieder gelijke toegang heeft tot bronnen van zelfrespect.

Tsjalling Swierstra en Evelien Tonkens

Voor een beter begrip van polarisatie moeten we niet primair naar de verhoudingen tussen bevolkingsgroepen kijken, maar naar drie bredere maatschappelijke ontwikkelingen: ten eerste meritocratisering en democratisering in de context van een ‘feminiserende’ economie, ten tweede toenemende onoverzichtelijkheid en ten derde zinsverlies. Deze ontwikkelingen roepen nieuwe problemen en vragen op die vooral lager opgeleide mannen treffen. Het is door meritocratisering voor hen ten eerste moeilijker om hun zelfrespect te kunnen behouden, terwijl zij vanwege democratisering en feminisering moeilijker hun toevlucht kunnen zoeken tot traditioneel mannelijke autoriteit en gedrag. In de tweede plaats is deze samenleving in toenemende mate onoverzichtelijk; polarisatie schept daarin orde. En ten derde biedt deze samenleving weinig verhaal over de zin van het bestaan; polarisatie geeft daar een antwoord op.

In alle drie gevallen vormt polarisatie tussen ‘wij’ en ‘zij’ een gemakkelijk antwoord, vooral voor laagopgeleide mannen. Of dit een steekhoudende verklaring van polarisatie is, moet onderzocht worden, met name door het perspectief van de betrokkenen zelf te onderzoeken. Om polarisatie te keren bepleiten wij – even aangenomen dat onze verklaring hout snijdt – een alternatief voor de meritocratie, dat wij *aidocratie* noemen (*aidos*=respect): een samenleving waarin ieder gelijke toegang heeft tot bronnen van zelfrespect.

Symbool voor de polarisatie in ons land staat Wilders’ *Fitna*-film, die afgelopen voorjaar Nederland korte tijd in vuur en vlam zette. De verwachtingen – zowel de hoop als vrees – vielen nogal tegen: de film bleek niet meer dan een amateuristisch in elkaar gezet pamflet. De voornaamste boodschap luidde dat *wij* ons verdedigen tegen *hen* moeten verdedigen. De film maakte wel helder dat polarisatie grote delen van Nederlandse bevolking in haar greep lijkt te hebben. Hij laat de behoefte zien aan heldere tweedelingen tussen wij en de anderen.

Deze polarisatie vinden we overigens niet alleen terug bij de Partij voor de Vrijheid. Ook Trots op Nederland (TON) draagt daaraan bij, in de hoop daar uiteindelijk electoraal voordeel mee te behalen. Beide partijen verschillen vooral in die zin dat de PVV de *inferioriteit* van de Ander benadrukt, en TON vooral de *superioriteit* van Ons Zelf. De als inferieur aangemerkte groepen laten dit natuurlijk niet gelaten over zich heen komen. Ook sommige allochtone Nederlanders gooien olie op het vuur van de polarisatie. Maar als polarisatie ergens het antwoord op is, wat is dan de vraag? In dit essay willen we proberen de vraag naar polarisatie in kaart te brengen. Waar zit die vraag, en wat zijn de achterliggende oorzaken ervan? En tot slot: kunnen die oorzaken ook weggenomen worden?

Wie stemmen PVV of TON?

Politiek staat niet los van materiële belangen. Het wekt bij niemand verbazing als vooral arme mensen links stemmen, en rijke mensen rechts. Voor de PvdA en de VVD gaat dat ook inderdaad op. Toch blijken economische motieven – wat we vroeger het klassenbelang noemden – lang niet altijd doorslaggevend. Ook andere, meer levensbeschouwelijke, motieven spelen mee bij het bepalen van de partijkeuze. Al in de jaren vijftig stemden in Nederland veel mensen niet volgens hun economisch gedefinieerde klassenbelang, maar

lieten zij uiteindelijk hun religieuze gezindte de doorslag geven. Katholieken stemden bijvoorbeeld in de eerste plaats katholiek (KVP), en pas daarna links. Niet alleen economie, ook cultuur bepaalde de politieke keuze van burgers. Nog steeds stemmen mensen lang niet altijd volgens hun klassenbelang. Veel rijken stemmen op partijen die links zijn, veel armen op rechtse partijen die hen in economisch opzicht nauwelijks iets willen bieden. Bij veel kiezers geven niet-materiële belangen tegenwoordig de doorslag.

In onze gesecculariseerde samenleving biedt religie voor veel mensen niet langer tegenwicht aan economische belangen. Niet- economische, belangen zijn daarvoor in de plaats gekomen. Bij linkse stemmers gaat het dan vooral om waarden als kosmopolitisme, multi-culturalisme, milieu, duurzaamheid en internationale rechtvaardigheid. Bij rechtse stemmers overheersen daartegenover thema's als veiligheid, overzichtelijkheid, orde, stabiliteit en wantrouwen tegenover gevestigde elites. Waar links gemeenschappelijkheid en lotsverbondenheid benadrukt, legt rechts de nadruk op de verschillen tussen groepen. Een extreem voorbeeld van deze hang naar polariseren is de Fitna-film van Geert Wilders. Deze compilatie van beelden hamert maar op één boodschap: moslims vormen onze Vijand, vanwege hun onuitroeibare terrorisme, seksisme, antisemitisme, homohaat en totalitaire hang naar een theocratie.

Polarisatie biedt een antwoord op de problemen waarmee veel burgers, maar vooral de kiezers van extreemrechtse partijen als de PVV van Wilders, en in mindere mate Trots op Nederland van Verdonk, worstelen. Deze kiezers zijn overwegend laagopgeleid, verdienen minder dan gemiddeld, zijn van het mannelijk geslacht en vertonen een duidelijk hang naar autoriteit. In een meritocratiserende, democratiserende samenleving met een 'feminiserende' economie hebben zij het meest te verliezen.

Zelfrespect

Meritocratie betekent letterlijk: heerschappij op basis van verdienste (merites). Een meritocratie is een samenleving waarin mensen met de beste combinatie van talent en inzet de dienst uitmaken. Sociaal-economische positie wordt niet langer bepaald door afkomst (zoals klasse, etniciteit, sekse) of leeftijd. De meritocratie kenmerkt zich door een sterke nadruk op prestatie meting en -vergelijking, door veel nadruk op gelijke kansen, en ten slotte door haar dynamische karakter: sociaal-economische posities liggen nooit vast, maar moeten voortdurend worden verdiend (Swierstra en Tonkens 2008).

Er valt veel te zeggen voor een meritocratische samenleving. De meritocratie respecteert ten eerste een fundamenteel *individueel recht* op onderwijs en zelfontplooiing. Iedereen krijgt de kans om zich via onderwijs zo veel mogelijk te ontwikkelen zodat uiteindelijk de juiste persoon op de juiste plaats terecht kan komen. Daar heeft de samenleving als geheel weer voordeel bij. In een meritocratie is tenslotte ook sprake van een rechtvaardige inkomensverdeling, althans in de zin dat beloning strikt is gekoppeld aan iemands werkelijke verdienste. Dit stimuleert werknemers om (nog) beter te presteren, wat ook weer goed is voor het collectieve nut.

Nederland is geen gerealiseerde meritocratie, al valt dat nog lastig te bepalen (hoe bepaal je bijvoorbeeld objectief wat iemands verdienste is?) Maar de meritocratische waarden krijgen wel steeds meer gewicht in de samenleving en het onderwijs (SCP, 1998, p.603). Steun voor het meritocratisch ideaal valt bijvoorbeeld af te meten aan de grote steun voor het ideaal van gelijke kansen en de bestrijding van achterstanden van kinderen van laag opgeleiden en migranten, zoals ook naar voren komt in de maatschappelijke discussie over ‘witte en zwarte scholen’. In de troonredes van de afgelopen kwart eeuw is het belang van goed onderwijs en van het tegengaan van discriminatie onafgebroken benadrukt, constateert het SCP (SCP, 1998, p.150).

Maar er is niet alleen veel aandacht voor gelijke kansen, er wordt ook nadrukkelijker gekeken wat kinderen dan presteren. Schoolprestaties mogen in sterkere mate de kansen op vervolgopleidingen bepalen dan voorheen. Het anti-meritocratische systeem van gedwongen loting in bijvoorbeeld het wetenschappelijk onderwijs ‘staat al een aantal jaren onder druk’ (SCP, 2004b, p.375). Er wordt geëxperimenteerd met selectie aan de poort of met extra hoogwaardig onderwijs in ‘honours’ programma’s van universitaire opleidingen. Op de arbeidsmarkt zien we het meritocratische ideaal terug in de algemene afwijzing van discriminatie ten aanzien van beloning en/of carrière-kansen. Met enige regelmaat wordt afkeurend geconstateerd dat vrouwen voor hetzelfde werk minder verdienen dan mannen en dat jongeren van allochtone afkomst minder kansen hebben op de arbeidsmarkt dan autochtone jongeren met hetzelfde diploma.

Het meritocratische ideaal is een belangrijke motor achter de emancipatie van achtergestelde groepen. Toch kent het ook een keerzijde. Mensen zijn sociale wezens. Ze zijn voor hun zelfvertrouwen, zelfrespect of eigenwaarde afhankelijk van de waardering en erkenning van anderen. Veel daarvan krijgen we in onze directe, persoonlijke omgeving. Omdat mensen van je houden – eerst als kind, daarna als vriend(in), partner, ouder, grootouder, et cetera – weet je dat je er toe doet. Ook onpersoonlijke instituties kunnen ons erkennen en daarmee bijdragen aan ons basale gevoel van bestaansrecht. De staat erkent ons als burger, de rechtstaat als rechtspersoon, en religies en internationale organisaties als mens. Liefde en vriendschap zijn vormen van erkenning die per definitie zijn toegesneden op het individu, terwijl instituties ons vooral erkennen als lid van een groep. In beide gevallen gaat het om relatief onvoorwaardelijke vormen van erkenning: op voorwaarde dat we ons niet al te zeer misdragen, hoeven we er niet veel voor te doen.

De meritocratische erkenning stelt echter veel meer voorwaarden: in een meritocratie is waardering geheel en al afhankelijk gemaakt van wat we als individu doen *in vergelijking tot andere individuen*.¹ Je moet de beste zijn, en het zijn uiteindelijk de prestaties van je competitiegenoten die bepalen wie het beste is. In een meritocratie gaat het om de meetbare en vergelijkbare daden die doorgaans worden aangeduid als ‘prestaties’. De uitvinder van de term ‘meritocratie’, de Engelse socioloog Michael Young, waarschuwde al in 1958 dat meritocratisering gepaard zou gaan met een crisis in het zelfrespect. Dat is geen waarschuwing om licht aan voorbij te gaan. In navolging van John Rawls (1971) kunnen we

¹ Er bestaat een structurele analogie tussen de basisstructuur van de meritocratie en Foucaults ‘disciplinerend’: in beide gevallen gaat het om een combinatie van individualiserende prestatiemeting en hiërarchische ordening. (Zie Foucault, 1975)

stellen dat zelfrespect een van de elementaire bestaansvoorwaarden is en dat een rechtvaardige samenleving dat zelfrespect voor al haar leden mogelijk moet maken. De meritocratische logica vormt in deze zin een permanente bedreiging van dit rechtvaardigheidsideaal. Een meritocratie leidt tot een permanente status-angst waarin we voortdurend bang zijn om onze tweede grote liefde, de liefde van de wereld (naast eerste, de liefde van onze naasten) te verliezen (De Boton 2004).

Verwerving en behoud van zelfrespect vormen vooral een zware klus voor lager opgeleiden, zo laat Katherine Newman indringend zien in haar onderzoek naar de werkende onderklasse in hamburgerrestaurants in de New Yorkse wijk Harlem (Newman, 2000). Zowel werkenden als werklozen worstelen met een gebrekkig zelfrespect, in een samenleving die hen niet bepaald op handen draagt. Wie niet werkt, geldt als klaploper en verliezer. Maar wie gaat werken, wordt door de achterblijvende werklozen bepaald niet bewonderd of gesteund. Integendeel: het moeilijkste aan het nieuwe werk is de hoon, verachting en het openlijke getreiter van de buurtgenoten tijdens het werk. Vooral jongeren krijgen het vaak zwaar te verduren. 'Maten' uit de buurt komen in het restaurant rondhangen en de nieuwe werknemer vernederen en treiteren, wetende dat deze ineens niet meer kan doen wat op straat zo normaal is, namelijk een grote mond teruggeven of geweld gebruiken. Hem het bloed onder de nagels vandaan halen, wetende dat hij te allen tijde beleefd moet blijven of anders meteen zijn baan weer kwijt zijn, dat is de sport. Het is de krabbenmand, zegt een van de getreiterde werknemers zelf: ze willen dat wij mislukken, want 'als niemand het "maakt", hoeft ook niemand het aan zichzelf te wijten als hij mislukt.' (Newman 2000, p.92, vertaling TS/ET). Omdat zowel de werklozen als de werkenden zo worstelen met hun zelfrespect, ontlenen ze hun eigen zelfrespect vooral aan het vernederen van de andere groep. (Dat verklaart overigens ook waarom veel lager opgeleide werkenden rechts stemmen: zij hebben alleen maar last van werklozen en hebben weinig reden om zich solidair met hen te voelen.)

Newmans' onderzoek gaat over de Amerikaanse onderklasse maar het mechanisme doet zich ongetwijfeld ook in ons land voor. Ook hier zoeken lager opgeleiden met een bedreigd zelfrespect hun toevlucht in het polariseren. Het zwaar aanzetten van de tegenstelling tussen wij en zij, zeker in de vorm van nationalisme, vormt een even eenvoudige als effectieve manier om het gebrek aan zelfrespect, het gevoel van vernedering, om te zetten in trots. Je kunt je beter voelen dan anderen, zonder dat je daar hard voor hoeft te werken of veel talent nodig hebt. PVV en TON bieden zo een vorm van 'gratis' zelfrespect. In Nederland is nationalisme vooral populair bij laag opgeleide, rechts-extremistische jongeren uit sociaaleconomische zwakke gezinnen uit de provincie, zonder al te veel toekomstperspectief (Homan, 2006).

De hierboven besproken meritocratisering gaat in onze samenleving gepaard met democratisering en met feminisering van de economie. De relatie tussen deze drie ontwikkelingen is niet noodzakelijk maar evenmin volledig toevallig. Een meritocratie met weinig of geen democratie is mogelijk. Het gaat dan om een autoritair systeem waarin kinderen gelijke kansen hebben, en waaruit via eerlijke competitie de besten als winnaars te voorschijn komen en vervolgens door de leiders hun plaats in de maatschappij toegewezen krijgen. Deze combinatie van autoritair en meritocratisch kan wel spanningen geven. De mensen die als beste uit de bus komen, zullen zich alleen schikken in hun positie wanneer die bijzonder gunstig is, zo gunstig dat ze het niet nodig vinden om politieke macht te verwerven om hun positie zelf te bepalen.

In onze samenleving gaan de ontwikkeling van meritocratie en democratie wel enigszins gelijk op. De afgelopen decennia is niet alleen sprake geweest van meritocratisering maar ook van democratisering, in de zin dat de verhoudingen tussen burgers op alle mogelijke plaatsen meer gelijk en informeler zijn geworden. In het gezin, in de politiek, en de arbeidsmarkt. Autoritair leiderschap heeft plaatsgemaakt voor meer informeel, coachend leiderschap. Moderne bazen luisteren, informeren wat de werknemers er zelf van vinden, stemmen hun plannen op hun werknemers af en stellen ze naar aanleiding van kritiek en bezwaren bij. Hetzelfde geldt tussen (lagere, uitvoerende) werknemers en de klanten van een bedrijf of organisatie: ook daar wordt dialoog, inspraak en overleg verlangd. Er kan in de praktijk best sprake zijn van manipulatie en schijndemocratie; menige vergadering geeft werknemers in de praktijk weinig of geen invloedsmogelijkheden. Maar dat doet niets af aan de noodzaak om in elk geval een democratische indruk te wekken. Direct, openlijk autoritair leiderschap wordt veel minder getolereerd.

Er zijn daarmee heel wat democratische competenties nodig om leiderschap uit te oefenen. Er is nog maar weinig ruimte voor autoritair gedrag. En er zijn ook heel wat democratische competenties nodig om modern, democratisch leiderschap te ondergaan. Om 'van onderaf' deel te nemen aan de onderhandelingen, en om je koers bepalen. De moderne baas geeft niet langer heldere directieven, maar verlangt van werknemers dat ze zich 'proactief' en 'professioneel' opstellen, en 'eigen verantwoordelijkheid' tonen. Voor hoger opgeleiden kan dit nieuwe ruimte bieden om het werk meer naar eigen inzicht in te vullen, maar vooral lager opgeleiden zullen zich eerder kwetsbaarder vanwege de grotere nadruk op eigen inzicht en verantwoordelijkheid. Immers, als het fout gaat, kan men zich moeilijker achter anderen verschuilen. Niet verwonderlijk, dat juist zij (terug)verlangden naar heldere hiërarchieën, waarin – met het mantra van Verdonk – regels regels zijn.

Bovendien is de arbeidsmarkt steeds meer gefeminiseerd. Daarmee doelen we niet op het feit dat steeds meer vrouwen zijn gaan werken, maar op het gegeven dat op de arbeidsmarkt meer traditioneel vrouwelijke eigenschappen verlangd worden. Onze economie is de afgelopen decennia steeds meer een diensteneconomie geworden, ten koste van de industrie. In een diensteneconomie is de vraag naar spierkracht en mechanische arbeid beperkt; de vraag naar het leveren van diensten is daarentegen sterk toegenomen. Dat vereist vaardigheden als beleefdheid, empathie, luisteren, in gesprek gaan en bovenal: je dienstbaar opstellen. Vaardigheden die traditioneel meer met vrouwen geassocieerd worden en waar vrouwen ook meer toe aangespoord worden, ongeacht opleidingsniveau. Deze dienstbaarheid wordt nu echter in heel veel functies verwacht en lager opgeleide mannen ontkomen er dus ook niet langer aan. Ook een ICT-medewerker, buschauffeur een huisschilder moet zich een dienstbare houding eigen kunnen maken en beschikken over contactuele eigenschappen.

Meritocratisering, democratisering en feminisering van de arbeidsmarkt gaan in onze samenleving dus gelijk op. Samen bieden ze nog maar heel weinig plaats aan Rambo's: aan mannen die autoritair zijn ingesteld en vooral spierkracht als kapitaal hebben.

De nieuwe onoverzichtelijkheid

Polarisatie helpt niet alleen geschonden zelfrespect te herstellen, maar schept ook orde in een wereld die steeds onoverzichtelijker is geworden en waarin het steeds moeilijker is geworden ons te oriënteren. Polarisatie belooft namelijk gemeenschapszin, en de daarmee geassocieerde homogeniteit, overzichtelijkheid, verbondenheid, vertrouwdheid van *wij Nederlanders*.

Waaruit bestaat de onoverzichtelijkheid precies? In de eerste plaats uit het verval van tradities en vertrouwde gemeenschappen waarbinnen men zich geborgen weet. Er zijn minder routines voorhanden die een vanzelfsprekend kompas bieden om in het leven van alledag op te koersen. Deels komt dit door het in moderne, liberale samenlevingen kenmerkende waardenpluralisme, dat nog wordt versterkt door de instroom van immigranten met een andere culturele achtergrond. Voor een ander deel hangt deze ontwikkeling samen met de bovengenoemde democratisering die autoriteit en gezag minder vanzelfsprekend maken. Op veel plekken wordt de bevelshuishouding (gedeeltelijk) vervangen door een onderhandelingshuishouding. Deze verschuiving is al decennia, zo geen eeuwen, aan de gang, maar wint nog steeds aan vaart en bereikt meer en meer mensen. We worden geacht in toenemende mate schrijvers en regisseurs van ons eigen leven te zijn. Bijna alles is onze eigen keuze en verantwoordelijkheid geworden, van loopbaan, relaties en inkomen, tot en met seksleven, gezondheid en uiterlijk. We zijn veroordeeld tot een doe-het-zelf-biografie (Beck en Beck-Gernsheim 2002). Natuurlijk kunnen we nog steeds een traditioneel leven leiden. De meeste mensen doen dat ook. Maar ze zijn er wel toe veroordeeld dat als hun eigen individuele keuze te begrijpen en te verdedigen. Zoals de moderne huisvrouw die uitlegt dat het haar eigen bewuste keuze is om zelf haar kinderen op te voeden. Of de moslima die bewust en vrij voor de hoofddoek kiest. Zelfs God kan alleen nog maar gekozen worden.

Deze toename van eigen verantwoordelijkheid zie je ook in het domein van de arbeid terug. Behalve de democratisering speelt hier het feit dat veel werk complexer is geworden, mede als gevolg van de groeiende rol van techniek. Ook daardoor is het steeds ongebruikelijker om werknemers heel direct, hiërarchisch aan te sturen, en worden vaker eigen inzicht en eigen verantwoordelijkheid verwacht. Vooral voor lager opgeleiden is dat niet altijd gemakkelijk, ook omdat ze vaak minder autonomie in hun werk hebben. Ze krijgen vaker wel de verantwoordelijkheid voor maar niet de macht over de situatie.

Ook de neoliberale ideologie van privatiseren en marktwerking benadrukt dat mensen zelfstandig moeten kiezen, en stelt hen vervolgens zelf verantwoordelijk voor de gevolgen van de gemaakte keuzes, in plaats van toe te staan dat die gevolgen worden doorgeschoven naar het collectief. In dit opzicht versterkt marktwerking de hiervoor reeds genoemde meritocratiseringstendens, waarbij mensen directer de positieve en negatieve gevolgen van hun daden (prestaties) voelen. Als individuele prestaties bepalend worden voor status, macht en inkomen, in plaats van sekse, afkomst of huidskleur, vereist dit het permanent meten en vergelijken van individuele prestaties. Een transparante wereld waarin iedereen voortdurend met elkaar wordt vergeleken, en waarin dus geen enkele zekerheid of veiligheid meer bestaat. De steeds verdergaande individualisering gaat gepaard met veel twijfel en onvrede. (Beck & Beck, 2002). Verantwoordelijk voor ons eigen geluk: wat worden we daar ongelukkig van. De vrijheid om zelf te kiezen oefent een enorme een dwang op ons uit. Vrij om die vrijheid te

verwerpen zijn we immers niet. Als *Homo optionis* zijn we veroordeeld tot een tirannie van mogelijkheden, veroordeeld tot individualisering.

Al in 1941 beschreef Erich Fromm in het later zeer invloedrijke *The Fear of Freedom* dat het wegvallen van traditionele vormen van gezag en van homogene gemeenschappen weliswaar een toename van vrijheid met zich meebracht, maar toch – of juist daarom – ook defensieve reacties uitlokte. Mensen voelen zich als gevolg van deze modernisering, om hier even een term van Pim Fortuyn te lenen, *verweesd*. Dat geldt des te sterker naarmate men meer neigt tot autoritaire omgangsvormen. In een beroemd artikel uit 1959 heeft de Amerikaanse politicoloog Martin Lipset laten zien dat mensen uit de arbeidersklasse meer neigden naar autoritarisme. Later preciseerden Paul Dekker en Peter Ester zijn these: niet een lager inkomen, maar een lagere scholingsgraad correleert met autoritarisme. (Dekker and Ester 1987)

Een helse klus, dit zelfgebrouwen leven. Het vereist veel vaardigheden. Lange termijn planningen maken, organiseren, improviseren, onszelf doelen stellen, obstakels erkennen, nederlagen accepteren en opnieuw beginnen. Daartoe zijn initiatief, uithoudingsvermogen, flexibiliteit, en frustratietolerantie nodig. Onervaren koorddansers in de nok van een circustent zijn we, die regelmatig neerstorten. En als dat gebeurt, ervaren we dat als persoonlijke tekortkoming, met schuld, angst en neuroses als gevolg. Daardoor, aldus psycholoog en filosoof Trudy Dehue in haar boek *De depressie-epidemie* (2008), slikt ruim een miljoen mensen tegenwoordig antidepressiva.

Of geven ze toe aan een verlangen naar ouderwetse autoriteit en de verleiding van het polariseren. Niet toevallig zijn de PVV en TON geen gangbare partijen met leden, maar bewegingen met een Leider aan het hoofd die in beide gevallen hameren op orde ('regels zijn regels') en gezag. Autoritarisme is naast polariseren ook een oplossing voor dezelfde onoverzichtelijkheid.

Zinsverlies

Een derde factor – naast meritocratisering in combinatie met democratisering en feminisering, en naast toenemende onoverzichtelijkheid - die naar onze stellige indruk bij polarisatie een rol speelt, is het verlies van zin. We begeven ons hier op glad ijs, want je wordt al snel afgeschreven als dominee en moralist, als je over 'zin' spreekt. Niettemin wagen we een poging. Zin zoeken en zin geven zijn elementaire aspecten van ons bestaan. We willen ons leven ervaren als narratief, als verhaal, waarin we ons van a naar z bewegen, aldus de Schots-Amerikaanse filosoof Alasdair Macintyre (1981). Zo'n verhaal staat echter niet op zichzelf, maar is verweven met de verhalen van de mensen om ons heen, en met de verhalen die de ronde doen over de grotere gehelen waarvan we deel uitmaken: familie, dorp of stad, land, continent of zelfs de mensheid als geheel. Individuele zin maakt deel uit van een groter verhaal dat het individu overstijgt: waar staan we als collectief - uiteindelijk: als mensheid - voor en waarnaar zijn we op weg?

Deze samenhang tussen individuele en collectieve betekenis, of tussen eigen verhaal en dat van de gemeenschap(pen) waar men deel van uitmaakt, zien we heel pregnant terug in de

antieke Oudheid. Het was voor de oude Grieken ondenkbaar dat je een zinvol leven kon leiden buiten of los van de gemeenschap, de polis. Niet voor niets werd verbanning als een uiterst zware straf gezien. Het goede leven voor een Griekse man was een leven dat in de ogen van de omgeving eervol en bewonderenswaardig was. Een leven voldeed aan die criteria wanneer men het wijdde aan de bloei of bescherming van de polis. Geen polis zonder goede burgers, geen goede burgers zonder inbedding binnen de polis.

In het christendom wordt het perspectief van de polis als te beperkt en parochiaal van de hand gewezen en vervangen door het universalistische perspectief van de mensheid als geheel. Het individuele leven ontvouwde zich als een spanningsvol drama waarin alles betekenis had, terwijl je je van de relatieve onschuld van de pasgeborene met ups en downs naar een eind toe worstelde. Daar ontving je straf of beloning voor wat je had uitgespookt. Dit individuele leven was tevens onderdeel van een waarlijk kosmisch drama, waarin de mensheid zich bewoog naar het einde van de geschiedenis, die immers zou uitmonden in Armageddon en de Dag des Oordeels – met, voor wie het verdient, eeuwig geluk als beloning.

De Verlichting vertaalde de lineaire geschiedsopvatting van het christendom, inclusief de daarin besloten heilsverwachting, naar het ondermaanse. Nog steeds lag de Verlossing in het verschiep aan het Einde van de Geschiedenis, alleen was het middel om die te bereiken niet langer het Geloof, maar het gebruik van de Rede, zoals die zich manifesteerde in wetenschap en technologie, maar ook op Rede gefundeerde moraal, wetgeving en politiek. Het liberalisme, socialisme en communisme – alle kinderen van de Verlichting – gaven elk op een eigen manier vorm aan deze collectieve heilsverwachting en vertaalden deze naar het individuele leven van alle betrokkenen. In de vorm van een verhaal over materiële vooruitgang, emancipatie en voortschrijdende beschaving van het individu, van zijn klasse en van de mensheid als geheel. Uiteraard verschilden deze ideologieën op tal van concrete punten van mening. En conservatieven en reactionairen wezen er op dat wat hier werd verkocht als vooruitgang in feite neerkwam op (moreel, politiek, cultureel) verval. Zulke verschillen maken voor ons betoog niets uit: ons punt is slechts dat er Grote Verhalen bestonden die het lot van het individu van betekenis voorzagen door het te verbinden met het Lot van de Mensheid.

De twintigste eeuw is globaal gesproken de eeuw geweest van het geleidelijke verval van deze Grote Verhalen, zelfs al zijn er in geen enkele eeuw zoveel levens opgeofferd aan het realiseren daarvan. Het voor de Verlichting typerende geloof dat politiek en moraal op een rationele grondslag gegrondvest konden worden, naar het voorbeeld van wetenschap en technologie, erodeerde al vrij snel. In de ogen van velen waren alleen de wetenschap en technologie rationeel; de rest werd overgelaten aan irrationele voorkeuren en driften. Vanaf de jaren zestig werd echter ook het geloof in wetenschap en technologie ernstig aangetast, vanwege de onvoorziene maar ernstige bijeffecten daarvan, bijvoorbeeld op het gebied van het milieu, maar ook vanwege het ‘vertechnologiseerde’ kwaad van Auschwitz, de Atoombom en de bombardementen op Vietnam. De grote politieke ideologieën, inclusief het fascisme, verloren om uiteenlopende redenen hun vermogen de wereld en de geschiedenis te ordenen tot een betekenisvol en handelingsoriënterend geheel. Ontideologisering was het gevolg. Dit einde van de ideologieën, van de zogenaamde Grote Verhalen, werd tenslotte als (laatste) bevrijding omarmd door de postmodernisten. Maar ze wisten niet hoe de ontstane leegte op te vullen.

Het waren bij ons daarom vooral de neoliberalen die deze lege ruimte de afgelopen drie decennia hebben opgevuld met een boodschap die even eenvoudig als krachtig was, namelijk: iedereen is almachtig met betrekking tot het eigen leven, en iedereen is machteloos met betrekking tot collectieve opgaven. Iedereen is zelf verantwoordelijk voor wat hem of haar overkomt. Je kunt langer ter verontschuldiging of om mededogen op te wekken wijzen naar anonieme maatschappelijke structuren. Weg dus met het slachtofferdenken. Iedereen is verantwoordelijk voor eigen succes of falen. Als je er maar vol voor gaat, kan iedereen wat van zijn leven maken. Mislukking is je eigen schuld.

Aan collectieve problemen kun je volgens het neoliberalisme niets doen. De gedachte dat de samenleving maakbaar is, is in de ogen van neoliberalen gevaarlijke naïef. Collectieve problemen laten zich niet met beleid oplossen. Ze lossen vanzelf op – via de markt. De oplossing van collectieve problemen is het onbedoelde resultaat van talloze egoïstische individuele handelingen, van de ‘onzichtbare hand’. Het resultaat van dertig jaar neoliberalisme is dat Nederlanders allemaal aangeven persoonlijk erg gelukkig te zijn – als je niet gelukkig bent, ben je immers een *loser* – maar zich veel zorgen maken over de staat van de samenleving.

Het neoliberalisme lijkt inmiddels ook zijn langste, in elk geval zijn onbekommerdste, tijd te hebben gehad. Op beide fronten verliest het aan geloofwaardigheid. Het blijmoedige neoliberalisme maakte vrij baan voor egoïsme: “Greed is good”. Maar egoïsme blijkt ten diepste onbevredigend: het leidt tot zinsverlies doordat het je privéverhaal loskoppelt van het collectieve verhaal. Zoals de hoogleraar psychologie Jan Derksen onlangs betoogde: sinds de jaren zestig ontbreken ‘de richtingaanwijzers voor opvoeding en gedrag die mensen aangereikt kregen door respectievelijk de kerk, een ideeënstelsel met betrekking tot opvoeding en vorming, en een ideologie die wortelde in een zuil zoals de vakbeweging of een politieke stroming.’ (*Volkscrant, het Betoog*, 1 november 2008). Het neoliberalisme biedt jongeren geen verhaal over wat ze kunnen doen om aan de samenleving bij te dragen. De grootste maatschappelijke opdracht die het neoliberalisme aan mensen meegeeft is om te consumeren teneinde bij te dragen aan de economische groei. Dit gebrek aan maatschappelijk kader maakt jongeren narcistisch, stelt Derksen: ze krijgen te horen dat zij zelf het hoogste doel zijn om naar te streven. Maar hoe doe je dat in een wereld waarin alle anderen dat ook doen? Hoe zwaar telt jouw succes of falen in hun ogen? Zonder algemeen verhaal over wie we zijn als collectief, wat onze opgaven zijn, waar we naartoe op weg zijn, et cetera, kunnen we geen betekenis geven aan ons individuele bestaan. Goed, we zijn geen *losers*. Mooi. Maar: *so what?!*

Ook in het zicht van de collectieve problemen brokkelt de geloofwaardigheid van het neoliberalisme af. Dat is niet alleen te wijten aan de recente kredietcrisis, waarin blijkt dat de grootste pleitbezorgers van het neoliberalisme, die altijd voor *anderen* het nut van een economische hardheid en van een shock-therapie bepleitten, nu voor zichzelf zonder aarzelen op de overheid terugvallen. Al lang voor de kredietcrisis won het besef terrein dat de mensheid in een globaliserende wereld voor een aantal dringende collectieve uitdagingen staat. Collectieve problemen rond bijvoorbeeld sociale cohesie, het milieu, of de stabiele wereldorde lossen zich helaas niet vanzelf op; ze doen zich juist steeds meer voelen.

Het te verwachten resultaat is angst voor de toekomst, en hulpeloosheid. Beide zien we heden ten dage optreden. De toekomst is prominent aanwezig, er wordt erg vaak over gespeculeerd en het aantal toekomstscenario's is bijzonder groot. De toekomst is mistiger dan ooit, maar dat doet de neiging om erover te speculeren alleen maar toenemen. Er is weinig hoop dat onze samenleving en onze eigen levens beter worden. Eerder overheerst de vrees dat het minder wordt.

De koppeling tussen het eigen leven en dat van een groter geheel, lijkt een wezenlijk bestanddeel te zijn voor het gevoel van zin. We willen bijvoorbeeld *erkenning* van onze medemensen, we willen dat we voor *hen* belangrijk zijn. We hebben als het ware belang bij altruïsme. Altruïsme is een belangrijk bestanddeel van een zinvol leven. Dit is een aspect van polarisatie dat gemakkelijk wordt vergeten. Polarisation bevordert niet alleen *groepsegoïsme*, maar ook *groepsegoïsme*. Polarisation biedt aldus een groter betekenisverband, waarbinnen het zoekende individu zich kan invoegen en een vorm vindt voor zijn behoefte aan altruïsme, aan samenwerken en zelfs aan zelfopoffering. PVV en TON vullen de behoefte aan altruïsme in. Ze vertellen dat 'we' deel uitmaken van een groter geheel. Ze bieden een missie, namelijk zelfverdediging tegen een vijand. En ze bieden een toekomstvisie: herstel van de *zuiverheid* van voorheen.

Hoe wel?

PVV en TON bieden antwoorden op vragen omtrent zelfrespect, verantwoordelijkheid en zingeving. Maar die vragen en antwoorden berusten op een ver doorgevoerde wij/zij-polarisatie. Deze polarisatie biedt vooral laag opgeleide mannen uitzicht op herstel van hun zelfrespect, op een manier die immuun is voor de meritocratische logica. Je ontleent je zelfrespect immers niet aan de eigen individuele prestaties maar aan het lidmaatschap van een bepaalde groep. Wij beter dan zij. Polarisation biedt ten tweede een vorm van zekerheid en houvast in een veranderlijke en onoverzichtelijke wereld. Onze (weliswaar bedreigde, maar toch) gemeenschap weet wat goed is en geeft richting, die van anderen niet. En polarisation biedt zingeving en de mogelijkheid om het eigen levensverhaal op betekenisvolle wijze te verbinden met een groter verhaal, namelijk dat van het eigen volk.

Polarisation biedt dus reële antwoorden op reële problemen. Daarmee kunnen we verklaren waarom polarisation momenteel zo populair is. Maar verklaren is niet genoeg, want de antwoorden zijn moreel problematisch. De crisis in het zelfrespect verdient serieuze aandacht maar anderen nog verder naar beneden halen en het hen ellendiger maken, zodat je het *vergelijkerwijs* zelf beter krijgt, is begrijpelijke maar heilloze weg. Wie zelfrespect ontleent aan haat en afkeer van de Ander, blijft afhankelijk van die Ander. Ook wegvlugten weg van de vrijheid in de richting van een nieuw autoritarisme is verleidelijk en invoelbaar maar regressief. De opgave schuilt juist erin te leren – en onderwijzen – hoe met die vrijheid om te gaan. Hoe daar op een sociale en verantwoordelijke manier vorm aan te geven.

Ook de identificatie van het eigen leven met dat van het eigen 'volk' biedt geen oplossing voor de gesignaleerde problemen. Een zekere mate van wij-zij denken lijkt mensen eigen, en we geven er op tal van onschuldige manieren dagelijks aan toe:, Rotterdammers versus Amsterdammers, platteland versus stad, Nederland versus België. Middels tweedelingen als

deze scheppen we collectieven waar we ons dan vervolgens toe gaan rekenen of juist tegen afzetten. Er is niets mis met goedmoedige competitie. Toch blijft het de wezenlijke kern van alle beschaving, zoals alle grote religies en humanismen ons steeds maar weer voorhouden, dit particularisme te overstijgen in een meer universalistische oriëntatie. Dat is een even moeilijke als onvermijdelijke opdracht in een globaliserende wereld waarin het lot van de ene groep steeds inniger vervlochten raakt met dat van de andere. Juist in het licht van de mondiale problemen die de mensheid bedreigen, is de mensheid steeds meer een Lotsgemeenschap.

Als deze analyse van polarisatie hout snijdt, wat kunnen we daar dan tegenover stellen? Tegenover het probleem van de meritocratische erosie van het zelfrespect kunnen we proberen de harde meritocratie om te buigen naar een samenleving waarin niet steeds dezelfde mensen op steeds meer gebieden, als verliezer worden aangemerkt. Een rechtvaardige samenleving is niet simpelweg een samenleving waarin iedereen gelijke kansen krijgt, maar belangrijker: waarin iedereen een gelijke toegang heeft tot bronnen van zelfrespect. In plaats van naar een meritocratie kunnen we beter streven naar een aidocratie: een samenleving waarin ieder gelijke toegang heeft tot bronnen van zelfrespect (Swierstra en Tonkens 2008) Zelfrespect hoeft immers niet uitsluitend af te hangen van succes op school en de arbeidsmarkt. Meer pluriforme bronnen van zelfrespect verdienen stimulans.

Sport, kunst en cultuur bijvoorbeeld. Jongeren moeten hiermee kennis gedegen kennis maken en er levenslang toegang toe houden. Subsidies voor deze sectoren moeten zodanig blijven dat ze ook voor mensen met een laag inkomen toegankelijk zijn. Deelname aan sport, kunst en cultuur kunnen we voor jongeren buiten schoolverband vrijwel tot geheel gratis maken, zeker ook omdat zelfs een kleine bijdrage voor lager opgeleide en allochtone ouders al een grote drempel kan zijn. Midden- en hogere inkomens moeten uiteraard naar vermogen bijdragen maar dit kan effectiever via belastingen of desnoods via verplichte bijdragen.

Ook vrijwilligerswerk, mantelzorg en andere vormen van participatie kunnen bronnen van zelfrespect bieden mits we die als samenleving maar als zodanig erkennen. Dit vereist meer waardering voor onderhoud (in plaats van een eenzijdige nadruk op vooruitgang en competitie).

Ten tweede: wie autoritarisme zaait, oogst het ook. Het is daarom van groot belang mensen bagage mee te geven om onzekerheid en verschil uit te kunnen houden. En om de neiging in toom te houden om onzekerheid te ontvluchten en verschil te ontkennen, bijvoorbeeld door het onmiddellijk als illegitiem (onbeschaafd, dom, barbaars) af te serveren.

De politicoloog Herman van Gunsteren (1998) heeft een goede aanzet gegeven voor een burgerschapsconcept waarin het uithouden van verschil centraal staat. Burgerschap, stelt van Gunsteren, draait niet alleen om onze persoonlijke of collectieve rechten en plichten; het draait vooral om het uithouden van verschil. Je mag een pesthekel hebben aan de opvatting dat homoseksualiteit verbannen moet worden of juist moet worden geëtaled via de jaarlijkse optocht van de Gay Pride en je mag zelfs een pesthekel hebben aan de persoon die dat vindt, maar burgerschap vereist dat je die opvatting (niet alleen passief tolereert maar ook) actief als legitiem erkent en ruimte en aandacht gunt. Dat je hem wilt, en ernaar wilt luisteren. Dit kun je actieve tolerantie kunnen noemen. Nederlandse burgers, ook de actieve en maatschappelijke betrokkenen, zijn wel geneigd tot passieve tolerantie maar niet tot

actieve. Bij meningsverschillen zijn ze snel geneigd om zich terug te trekken en meningen te privatiseren: wat jij denkt moet jij weten (Hurenkamp en Tonkens 2008). Het uithouden van verschil kan gestimuleerd door in het onderwijs meer aandacht te geven aan het aanleren van actieve tolerantie, bijvoorbeeld in het kader van burgerschapsvorming

Ten derde kunnen we meer aandacht besteden aan zingeving, met name aan het daaraan gerelateerde altruïsme. Er is een groot reservoir van reëel bestaand altruïsme dat erkenning, waardering en stimulans behoeft. Er is ook een groot potentieel aan mensen die willen bijdragen aan het oplossen van collectieve problemen. Een indicatie daarvoor is bijvoorbeeld het feit dat tweederde van de vrijwilligers wordt vrijwilliger doordat een bekende ze persoonlijk vraagt (Bekkers 2004). Voor die tijd waren ze blijkbaar ook wel beschikbaar maar hadden geen vorm om uiting te geven aan altruïstische. Vrijwilligerswerk wordt minder verricht door lager opgeleiden, niet omdat zij geen belangstelling hebben maar vooral doordat ze onzeker zijn over wat ze te bieden hebben (Fung 2003). Het is vooral zaak mensen effectief te mobiliseren. Vrijwilligerswerk is geen ruil: wat mensen motiveert is vooral dat ze iets voor anderen kunnen betekenen, dat ze kunnen bijdragen aan het welzijn van anderen en dat hun eigen leven daardoor meer zin heeft. (Wilson 2000, Tonkens e.a. 2008).

De vraag is natuurlijk wel wat de financiële en economische crisis zal gaan betekenen voor de polarisatie. Enerzijds valt te verwachten dat de economische crisis competitie, autoritarisme en egoïsme versterkt. Anderzijds versterkt de crisis ook de noodzaak om gezamenlijk alle zeilen bij te zetten. Daarmee kan er ook meer basis voor zelfrespect ontstaan. Meer nadruk om samen alle zeilen bij te zetten, betekent minder nadruk op zelfontplooiing. Dat kan ook ontlastend zijn. Het kan zin bieden: de zin om te pogen samen te overleven. Zoals mensen zich ook meer op elkaar richten en zich meer met elkaar bemoeien wanneer het geijzeld heeft op straat. Ze groeten elkaar ineens, knopen een praatje aan en letten op of de anderen het nog wel redden. Een dergelijk ijzel-effect is depolariserend.

Maar omdat een economische crisis polarisatie ook enorm kan aanwakkeren is er dus alle reden om polarisatie tegen te gaan door te werken aan de vragen waarop het een antwoord is: de vragen naar bronnen van zelfrespect in een meritocratie, naar ankers in een onzekere wereld en naar zingeving in een ontzuilde samenleving.

Literatuurlijst

- Beck, U. & E. Beck-Gernsheim (2002) *Individualization. Institutionalized individualism and its social and political consequences*. London: Sage.
- Bekkers, R. (2004) *Giving and volunteering in the Netherlands. Sociological and psychological perspectives*. (proefschrift, uitgegeven in eigen beheer).
- Boton, Alain de (2004) *Status anxiety*. Londen: Penguin Books
- Dehue, T. de (2008). *De depressie-epidemie* Amsterdam: Augustus.
- Dekker, Paul and Peter Ester (1987). Working Class Authoritarianism: A Re-Examination of the Lipset Thesis." *European Journal of Political Research* 15:395–415.
- Foucault, M. (1975). *Surveiller et punir*. Paris: Gallimard.
- Fromm, E. (1941). *Fear of Freedom*. London: Routledge.
- Fung, A (2003) *Empowered participation. Reinventing urban democracy*. Princeton and Oxford: Princeton University Press

- Gunsteren, H. van (1998) *A theory of citizenship. Organising plurality in contemporary democracy*. Boulder: Westview Press.
- Hurenkamp en Tonkens (2008) *Wat vinden burgers zelf van burgerschap? Burgers aan het woord over binding, loyaliteit en sociale cohesie*. Nicis Institute Den Haag (korte versie van gelijknamige titel die in 2009 verschijnt bij Amsterdam University Press)
- Homan, M. (2006). *Generatie lonsdale. Extreem-rechtse jongeren in Nederland na Fortuyn en van Gogh*. Amsterdam: Houtekiet.
- Lipset, Seymour Martin (1959). Democracy and Working-Class Authoritarianism. *American Sociological Review* 24:482–502.
- MacIntyre, A. (1981) *After Virtue: A Study in Moral Theory* Notre Dame: University of Notre Dame Press
- Newman, K. (2000) *No shame in my game. The working poor in the inner city*. New York: Russel Sage Foundation
- Rawls, J. (1971). *A Theory of Justice*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- SCP. (1998). *Sociaal cultureel rapport 2000. 25 jaar sociale verandering*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.
- SCP. (2004b). *Sociaal cultureel rapport 2004. In het zicht van de toekomst*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.
- Swierstra, T. en E. Tonkens (2008) *De beste de baas? Prestatie, respect en solidariteit in een meritocratie*. Amsterdam: Amsterdam University Press
- Tonkens, E. , J. van den Broeke en M. Hoijtink (2008) *Op zoek naar weerkaatst plezier. Samenwerking tussen mantelzorgers, professionals, vrijwilligers en cliënten in de multiculturele stad*. Den Haag, Nicis Institute (www.nicis.nl)
- Wilson, J. (2000) 'Volunteering'. *Annual review of sociology*, vol 26, pp. 215-240
- Young, M. (2003) *The Rise of Meritocracy*. Transaction Publishers, New Brunswick,

Personalia

Tsjalling Swierstra is universitair hoofddocent Techniekfilosofie aan de Universiteit van Twente. Daarnaast publiceert hij regelmatig over maatschappelijke kwesties als moraliseren, beschaving en meritocratisering. Samen met Evelien Tonkens publiceerde hij onlangs *De beste de baas? Prestatie, solidariteit en zelfrespect in een meritocratie* (Amsterdam University Press 2008)

Evelien Tonkens is bijzonder hoogleraar Actief Burgerschap bij de afdeling sociologie en antropologie van de Universiteit van Amsterdam en vaste columnist voor de Volkskrant. Zij publiceert over idealen en praktijken van burgerschap in relatie tot transformaties in (idealen van) de verzorgingsstaat, professionaliteit, beschaving en meritocratie. Onlangs publiceerde zij *Wat vinden burgers zelf van burgerschap* (met Menno Hurenkamp, Nicis Den Haag 2008) en *Mondige burgers, getemde professionals. Professionaliteit en marktwerking in de publieke sector* (Van Gennep Amsterdam, 2008, 4^e herziene en uitgebreide druk)